

Gospodarske prilike u Banskoj Hrvatskoj u prvoj polovici 19. stoljeća

Kos, Fran

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:415370>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-25**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

Fran Kos

**Gospodarske prilike u Banskoj Hrvatskoj u
prvoj polovici 19. stoljeća**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2018.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
ODSJEK ZA POVIJEST

Fran Kos

**Gospodarske prilike u Banskoj Hrvatskoj u
prvoj polovici 19. stoljeća**

ZAVRŠNI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Kristina Milković

Zagreb, 2018.

Sadržaj

1. Uvod	4
2. Društveno- političke okolnosti	5
3. Janko Drašković i Gospodarsko društvo	7
4. Poljoprivreda	10
5. Obrti i manufakture	14
6. Trgovina	21
7. Promet	24
8. Zaključak	27
9. Bibliografija	29

1. Uvod

Gospodarstvo je djelatnost jednog društva. U užem smislu ono predstavlja proizvodnju i prodaju proizvoda, dok u širem smislu označava sve djelatnosti i usluge koje omogućavaju zadovoljavanje ljudskih potreba. Ono se dalje dijeli na tri osnovne djelatnosti: primarne (poljoprivreda, ribarstvo, šumarstvo), sekundarne (industrija, građevinarstvo, rudarstvo, obrtništvo, brodogradnja) i tercijarne (trgovina, promet, bankarstvo, ugostiteljstvo).

Hrvatski povjesničari bavili su se gospodarstvom kao zasebnom tematikom. Tako su o gospodarskoj povijesti 19.st. najviše pisali: Mira Kolar-Dimitrijević, Igor Karaman, Miroslava Despot i Jaroslav Šidak koji se između ostalih tema bavio i gospodarskom poviješću. Posebno je bitno za spomenuti Rudolfa Bičanića koji je detaljno obradio problematiku manufaktura do polovice 19.st. Također zasebna poglavlja o gospodarskoj povijesti su sastavni dio svih sinteza koje se bave hrvatskom poviješću 19.st. Međutim za primjetiti je da se u novije vrijeme problematika gospodarstva slabije obrađuje. Također je zanimljivo da mali broj knjiga bavio isključivo nekom gospodarskom te su zbog toga posebno značajne monografije gore spomenutih autora Igora Karamana i Rudolfa Bičanića.

Upravo zbog slabije zastupljenosti gospodarske problematike “*Gospodarske prilike u Banskoj Hrvatskoj u prvoj polovici 19. stoljeća*”. U radu će se predstaviti gospodarske prilike u Banskoj Hrvatskoj, odnosno u tri Hrvatske županije. U prvom poglavlju će se predstaviti političke prilike na prijelazu 18. i 19. st. Zatim se obrađuje važnost Janka Draškovića i njegovog djela za gospodarstvo te se predstavlja rad Gospodarskog društva kao najvažnije gospodarske organizacije navedenog razdoblja. Potom se obrađuju glavne grane gospodarstva. Prvo se obrađuje poljoprivreda kao temeljna i najvažnija djelatnost. Zatim se prikazuje razvoj obrta i manufaktura u navedenom predindustrijskom razdoblju. Kasnije se obrađuje trgovina koja je najprofitabilnija grana te na kraju promet koji je preduvjet za razvoj gospodarstva.

Cilj je ovoga rada prikazati cjelokupnu gospodarsku situaciju na temelju relevantne literature. Dakle, navedena tema je izabrana jer je gospodarska povijest prve polovice stoljeća slabije zastupljena, a ovo je razdoblje vrlo važno jer je u njemu ostvaren prijelaz iz feudalne u kapitalističku privredu.

2. Društveno- političke okolnosti

U drugoj polovici 18. stoljeća Banska Hrvatska je pokazivala znakove gospodarskog napretka tj. došlo je do modernizacije nekih segmenata gospodarskog života. U vrijeme Marije Terezije i Josipa II. se osnivaju brojne manufakture te se također javljaju i prvi ozbiljni planovi za povezivanje jadranske i kontinentalne Hrvatske. Trebalo bi svakako spomenuti i pojavu prvih modernih trgovaca koji će u kasnijim razdobljima biti važan čimbenik modernizacije gospodarskog i društvenog života Hrvatske. Nadasve je zanimljiva osoba Josip Šipuš. On je zanimanjem bio karlovački trgovac, a možemo slobodno reći i prvi ekonomski teoretičar u Hrvatskoj. Naime njegovo djelo *Temelji žitne trgovine (1796.)* je iznimno moderno i značajno za povijest hrvatske ekonomske misli. Čitajući njegovo djelo vidimo da je on poznao tadašnju relevantnu ekonomsku literaturu, pogotovo je značajno da je upoznat s djelom Adama Smitha¹. Međutim kod Šipuša je zanimljivo da on ipak zagovara određeni državni nadzor (što nikako nije u skladu sa Smithovom ekonomskom teorijom), primjerice on zahtijeva nadzor i vodstvo države u trgovini, ali također i preporučuje da se siju viškovi te da država sprema zalihe².

Međutim već krajem 18. stoljeća propadaju gotovo sve manufakture osnivane tokom stoljeća. Doduše, trgovina raste unatoč iznimno lošoj prometnoj povezanosti o čemu će biti govora u kasnijim poglavljima. Napoleonova osvajanja u početku nemaju utjecaja na Bansku Hrvatsku, no nakon Mira u Schonbrunn (1809.) Hrvatska južno od Save prelazi u ruke Napoleona, točnije ulazi u sastav Ilirskih Pokrajina. Vladavina Napoleona nad dijelovima Banske Hrvatske je bila kratka, ali u tom kratkom vremenu su se dogodile neke značajne promjene koje bi valjalo spomenuti. Za početak treba spomenuti da je za vrijeme Napoleonove uprave dovršena *Lujzijana* koja je povezivala Karlovac i Rijeku, a zasigurno je bila jedna do najmodernijih cesta u Europi. Također je važno da su Francuzi na područjima kojima su upravljali ukinuli povlastice plemstvu, međutim ipak nisu dobili veliku podršku seljaka unatoč inzistiranju na jednakosti za sve. Točnije rečeno Francuzi su ukinuli tlaku, dok su se ostala davanja trebala otkupiti novcem³.

¹ Adam Smith je najznačajniji predstavnik klasične političke ekonomije, a njegovo djelo "*Bogatstvo naroda: Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*" smatra se temeljem moderne ekonomske misli.

² Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, Zagreb, 1980., 101.

³ J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 139.

Najveći problemi s kojima su se suočile Ilirske Provincije bili su: kontinentalna blokada i u manjoj mjeri kriza valute. Austrija je zbog financijskih poteškoća bila prisiljena izdavati papirnati novac koji je već jednim patentom iz 1808. obezvrijeđen⁴, a 1811. jednom drugom naredbom snižena mu je vrijednost za 4/5 vrijednosti. Tim austrijskim mjerama su najviše bili pogođeni ionako malobrojni trgovci na hrvatskom prostoru. Na području Hrvatske koju je kontrolirao Napoleon austrijski novac je potpuno izbačen iz uporabe, ali posljedice se nisu mogle u potpunosti izbjeći. Međutim unatoč valutnim problemima ipak je najveći problem bila engleska kontinentalna blokada, kao i činjenica da su Englezi zapravo kontrolirali Jadransko more te da je nemali broj pomoraca prešao na njihovu stranu. Koliko je blokada bila katastrofalna mogu nam posvjedočiti brojevi koji govore da je na Jadranskoj obali bilo 1700 trgovačkih brodova, 2000 ribarskih te da je u pomorstvu bilo zaposleno 9817, a u ribarstvu 8000 ljudi⁵. Prema ovim brojkama možemo zaključiti koliko je blokada štetila ne samo pomorcima, nego i trgovcima jer je izvoz osim kopnenog puta prema Italiji bio onemogućen. Osim blokade, za izvoz su iznimno nepovoljne bile visoke carine, a svakako nije bila ni povoljna odluka da se smije izvoziti samo u Italiju i Francusku. Kraj te agonije za gospodarstvo Hrvatske i Dalmacije dogodio se krajem 1813. kada se Francuzi povlače iz Hrvatske.

Kao zaključak možemo reći da Napoleonsko razdoblje zasigurno nije bilo povoljno za razvoj gospodarstva, doduše dogodile su se neke promjene kao što je ukinuće tlake i cehova, ali su i propale sve manufakture, pa čak i poznata riječka tvornica šećera⁶. Najpozitivnija stvar za gospodarstvo je bila ubrzana izgradnja i reparacija prometnica na prostoru Ilirskih Pokrajina. Nakon povlačenja Francuza krajevi južno od Save nisu odmah vraćeni banskoj vlasti, nego su bili dio Kraljevine Ilirije⁷. Kratko razdoblje u kojem je jedan dio Hrvatske bio dijelom Kraljevine Ilirije nikako nije bio povoljan za Hrvatsku jer su uvedene do tada nepoznate takse, kao i monopol na duhan i sol⁸.

U sljedećih deset godina neće biti gotovo nikakvih pomaka u gospodarstvu. U tome razdoblju hrvatsko plemstvo neće pokazivati nikakav interes za pomacima u gospodarstvu što

⁴ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, "Gospodarski razvoj Hrvatske u prvoj polovici 19. stoljeća (1800.-1848)", u: (ur.) VALENTIĆ, Mirko & ĆORALIĆ, Lovorka, *Povijest Hrvata-druga knjiga-od kraja 16. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, Zagreb, 2005., 414.

⁵ J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 137.

⁶ *Povijest Hrvata*, 413.

⁷ Kraljevina Ilirija je obuhvaćala Hrvatsku južno do Save, Kranjsku, Korušku, Istru i Tršćansko primorje.

⁸ *Povijest Hrvata*, 414.

je velik problem jer su upravo oni stalež koji ima političku moć i materijalna dobra. Jedna od rijetkih inicijativa će biti na zajedničkom Ugarsko-hrvatskom saboru 1825. kada će se žaliti na nepravedne carine i tražiti pomoć za jadranske brodare i ribare⁹. Međutim mađarska strana neće pokazivati sluha za te probleme.

3. Janko Drašković i Gospodarsko društvo

Uloga Janka Draškovića je za hrvatsko gospodarstvo jednako važna kao što je uloga Ljudevita Gaja važna za standardizaciju hrvatskoga jezika. Naime taj aristokrat, pripadnik stare obitelji Drašković i njegovo djelo predstavljaju prekretnicu u hrvatskoj gospodarskoj povijesti. Ime njegovog djela je *Disertacija iliti Razgovor darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših, za buduću dietu ungarsku odaslanem, držan po jednom starom domorodcu kraljevinah ovih*, a izdano je anonimno u Karlovcu 1832. i pisano je štokavskim narječjem jer je po riječima samog Draškovića ono razumljivo najvećem broju stanovnika. Sama *Disertacija* je zapravo prvi cjeloviti nacionalni program u hrvatskoj povijesti. Točnije to je politički naputak za buduće poslanike za zajednički Ugarsko-hrvatski sabor. Grof Drašković savjetuje buduće poslanike i dotiče se mnogih pitanja, međutim za ovaj rad su bitni dijelovi koji govore o gospodarstvu. Drašković u svom djelu naglašava nekoliko glavnih problema koji muče gospodarstvo te načine na koje bi se mogli riješiti. Prvi problem koji Drašković izlaže je problem položaja grada Rijeke. Naime grad Rijeka je bila *Corpus separatum* te su njime uglavnom upravljali Mađari. Drašković jasno uviđa stratešku važnost grada: “Mi u trgovini Madžarov zarad njihovih dobrih zemalj i našega mukotrpnoga kopna svigdar gubivamo”¹⁰ te dolazi do srži problema “budući oni jeftinije prirodje svoje dati, i črez to naše ćete kvariti mogu”¹¹. Također Drašković traži da se Mađari bolje brinu za grad, “bolje pomiluju, budući nima jediti tud izlaz za svojega mlogog blagoslova božjeg”¹². Drašković mudro uviđa problem Rijeke, ali i činjenicu da se hrvatski proizvodi teško mogu mjeriti s mađarskim. Naime nakon 1829. sve više počinje pristizati žito iz Rusije tako da su cijene niske pa to pritišće domaće proizvođače, ali i Mađare koji svoje

⁹ J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 165.

¹⁰ Janko DRAŠKOVIĆ, *Diserartia iliti Razgovor*, Karlovac, 1991., 57.

¹¹ J. DRAŠKOVIĆ, *Disertatia iliti Razgovor*, 57.

¹² J. DRAŠKOVIĆ, *Disertatia iliti Razgovor*, 57.

kvalitetnije žito prodaju u Hrvatsku. Zato Drašković predlaže da se osnuje Trgovačko društvo u Rijeci preko kojega bi zajedno izvozili žito, ali i vunu, konoplju, vino i duhan. On smatra da bi Mađari i Hrvati trebali zajedno iskoristiti mogućnosti koje pruža Rijeka i izvoziti poljoprivredne proizvode preko zajedničkog Trgovačkog društva. Drugi problem koji Drašković iznosi tiče se financijskih institucija, odnosno nedostatka istih. Naime bez financijskih institucija koje bi kreditirale trgovce i veleposjednike nemože se razvijati gospodarstvo, jer je Hrvatska u to doba izrazito agrarna zemlja u kojoj se osjeća kronični nedostatak novca. Stoga Drašković zagovara dolazak stranog kapitala i osnutak banaka. Međutim glavna prepreka priljevu kapitala je neadekvatno zakonodavstvo koje onemogućava dobivanje kredita: “Trgovci i svaki doista novac u koristni progon posala trebajući bi nje svigdi u Europi našao, đe sad zbog pomanjkanja toga suda nijedan inokrajni i baš i malo koji domaći svoje novce Mađaru ol Hrvatu u zajam dati se usudi”¹³. Zato Drašković predlaže da se osnuje Ugarska državna banka: “korisno bi bilo državnu ugarsku banku osnovati kakoti u Prusije svaki kotar ima, đe stanovnici uz poštene kamate novaca bi mogli dobiti na tretju stran vriednosti svojih ležećih dobara”¹⁴. Do tada se novac mogao posuditi samo od zelenaša kod kojih su kamate bile od 30-40%¹⁵. Na kraju je važno spomenuti Draškovićev odnos prema kmetstvu. On ne pomišlja na ukidanje kmetstva ponajviše zbog toga što je svjestan da bi siromašnije plemstvo propalo jer jednostavno ne bi moglo plaćati radnu snagu. Također zbog već spomenutog nedostatka novca niti najbogatije obitelji nisu zainteresirane za ukidanje kmetstva. Međutim on ipak zagovara neke modernizacijske korake iz kojih jasno dolazi do izražaja njegovo humanističko obrazovanje. Primjerice on zagovara da školstvo i znanje budu svima jednako pristupačni: “trudom bez razlike roda dostigivat bi mogli”¹⁶. Također on savjetuje plemstvo da budu čuvari puka, ali i upozorava da se prema puku trebaju humanije odnositi. Prema Draškovićevim idejama, koje smo ovdje naveli, možemo zaključiti da je on bio jedan od najvažnijih ideologa pokreta, a zasigurno najvažnija osoba koja je konačno dala poticaj za modernizaciju nekih segmenata gospodarstva.

Draškovićeva *Disertacija* iznijela je na vidjelo neke velike probleme gospodarstva i dala smjernice za njegovo poboljšanje. Međutim, u historiografiji se kao osobito važno ističe osnutak Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva kao najvažnije institucije hrvatskog

¹³ J. DRAŠKOVIĆ, *Disertatia iliti Razgovor*, 63.

¹⁴ J. DRAŠKOVIĆ, *Disertatia iliti Razgovor*, 63.

¹⁵ *Povijest Hrvata*, 415.

¹⁶ J. DRAŠKOVIĆ, *Disertatia iliti Razgovor*, 64.

gospodarstva osnovane 1841. Društvo je osnovano devet godina nakon izdavanja Draškovićeve spisa. U to vrijeme mađarski nacionalizam i želja za nametanjem mađarskog jezika sve je više jačala, s druge strane to je imalo i neke pozitivne strane. Primjerice taj agresivni nacionalizam je konačno „probudio“ i dio hrvatskog plemstva. Međutim, Hrvatska je bila u znatno nepovoljnijem položaju od Mađarske. Prostor i tržište su bili skučeni, zemlja manje plodna, a broj plemića prevelik na tako malom prostoru. I tako je jedan dio plemstva koji je bio zainteresiran za poboljšanje situacije odlučio osnovati gospodarsko društvo. Program toga društva se poklapa sa programom Draškovića, a možemo ga nazvati umjereno-konzervativnim programom. Kao uzor društvu je poslužilo slično Gospodarsko društvo Štajerske. Zametak ovog društva osnovan je u mjesecu veljači 1841. na sastanku u dvoru biskupa Jurja Haulika, a 13. studenog 1841. održana je u županijskoj zgradi prva skupština društva¹⁷.

Razloga za osnivanje društva ima mnogo, a neki su već spomenuti od strane Janka Draškovića. Međutim ovdje ćemo navesti još neke: zaostalost agrotehnike, rijetka uporaba gnojiva, primitivna obrada vinograda, primitivni način uzgoja stoke itd. Kao što je rečeno problema je bilo mnogo, a društvo je pokušalo riješiti barem neke od njih. Dakle glavni cilj društva je bilo unaprjeđenje poljoprivrede primjenom suvremene agrotehnike¹⁸.

Razumljivo je da je poljoprivreda bila glavna preokupacija društva kada znamo da je Hrvatska bila agrarna zemlja, a također i članstvo se većinom sastojalo od plemića-zemljoposjednika. Još kao važnu činjenicu bi trebalo spomenuti da je specifičnost društva bila ta da su oni jedini od svih preporodnih institucija pokušali u svoj rad uključiti i najniži društveni sloj¹⁹.

Glasilno društva, *List mesečni* bio je primarni način promicanja ideja društva. Preko njega su se članovi trebali upoznati s novim tehnikama i načinima proizvodnje. Većina mjesta u samom listu je bila predviđena za prijevode tekstova stranih autora s područja poljoprivrede. Neke od tema koje obrađuju navedeni članci su: suvremenija tehnička obrada, uporaba gnojiva te primjena strojeva i alata. Također su postojale i rubrike vijesti sa skupština društva

¹⁷ J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 210.

¹⁸ G. ARČABIĆ, “Formiranje i rad Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u vrijeme preporoda (1841.-1848)”, 314.

¹⁹ G. ARČABIĆ, “Formiranje i rad Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u vrijeme preporoda (1841.-1848)”, 315.

te rubrika oglasa. Koliko je list bio važan, ali i kolik je financijski teret bio društvu govori činjenica da su troškovi izdavanja činili 1/5 svih prihoda²⁰.

Osim izdavanja novina koje su ipak bile više namjenjene obrazovanim čitateljima društvo je za puk izdavalo druge stvari. Primjerice to su predavanja za seljaka hrvatsko-slavonskog koja je u šest svezaka napisao grof Klinggräff, a na hrvatski jezik preveo Rakovec. Međutim najvažnije izdanje je *Kolendar za puk* iz 1847. koje je rasprodano u 6.000 primjeraka, više od bilo koje knjige na hrvatskom jeziku do tada²¹.

4. Poljoprivreda

Hrvatska je tijekom 19. stoljeća bila izrazito agrarna zemlja. Većina stanovništva se bavila nekom vrstom poljoprivredne proizvodnje, bilo to ratarstvo ili stočarstvo. Tako je primjerice u gorskoj Hrvatskoj čak 90% stanovništva živjelo od poljoprivrede²². Položaj seljaka je bio određen tradicionalnim odnosima na selu. Temelji odnosa su bili urbari. Prvi je donesen još za vladavine Marije Terezije 1755. Taj urbar je uglavnom potvrdio sva dotadašnja davanja. Između 1773. i 1780. izvršena su određena ujednačavanja. Tako je prema urbaru iz 1779. tlaka ograničena na jedan dan vozne ili dva dana pješačke u tjednu²³. Također prema navedenom urbaru uvedeno je davanje 1/9 žitarica, pčela, janjaca, kozlića, lana i konoplje, a zadržana je i crkvena desetina. Vinske daće nisu obuhvaćene urbarom jer su vinogradi bili izvanselišni posjedi te su se oni obrađivali prema posebnim ugovorima²⁴. Najveći pomak u odnosu prema kmetovima postignut je donošenjem novog urbarskog zakona 1836. On je donio jedinstven poredak u odnosima seljaka i zemljoposjednika. Izrađen je prema pruskom modelu i sav je u znaku modernog novčanog gospodarstva²⁵. Tako predviđa otkup kmetova, uređuje kmetska davanja i predviđa mogućnost seoba. Najvažnije su svakako bile odredbe o veličini kmetskog selišta. Tako je određeno da zemljoposjednik mora osigurati

²⁰ G. ARČABIĆ, "Formiranje i rad Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u vrijeme preporoda (1841.-1848)", 316.

²¹ G. ARČABIĆ, "Formiranje i rad Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u vrijeme preporoda (1841.-1848)", 321.

²² *Temelji moderne Hrvatske*, Zagreb, 2016., 423.

²³ Jaroslav, ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, Zagreb, 1988; 62.

²⁴ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*; 62.

²⁵ J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*; 181.

primjeren posjed na kojem kmet može živjeti s obitelji te udovoljavati dužnostima prema državi i zemljoposjedniku²⁶. Selište se dijeli na vanjsko (oranice i livade) i unutarnje (kuća, dvorište, vrt i gospodarske zgrade). Prema zakonu unutarnje zemljište mora imati jutro površine, a oranice, ovisno o plodnosti zemlje, od 12 do 40 jutara. Također, mora imati 5 do 10 kosaca livade²⁷. Uz selišne, postojale su i izvanselišne, primjerice vinogradi i krčevine. Međutim, zbog već spomenute oskudice u gotovini selidbe i otkupi kmetova su većinom ostajali samo mogućnost na papiru. Plemstvu nije bilo u interesu oslobođenje kmetova, a budući da je imalo političku moć taj problem se nije niti spominjao na sjednicama i županijskim skupštinama. Zanimljivo je da se čak i reformski orijentirani Janko Drašković odupirao fakultativnom otkupu kmetova. Tek s 1848. i *Zahtijevanjima naroda* taj će problem doći na dnevni red²⁸.

Plemstvo sjeverozapadne i središnje Hrvatske se u mnogočemu razlikovalo od slavonskog plemstva. Plemstvo Banske Hrvatske je mahom bilo domaćeg porijekla dok je slavonsko plemstvo bilo stranog porijekla. S izuzetkom grofova Pejačevića i Jankovića.

Druga velika razlika je veličina njihovih posjeda. Dok u Slavoniji prevladavaju veleposjedi, u Banskoj Hrvatskoj gotovo da nema veleposjeda. Jedini posjed koji se može smatrati veleposjedom je Međimurje, odnosno vlastelinstvo Čakovec u vlasništvu grofova Festetića. Od ostalih obitelji koje su imale posjede treba spomenuti Erdödyje koji su bili nasljedni župani u varaždinskoj županiji, a osim toga imali su posjede u Moslavini, Kerestincu i Jaski. Osim njih tu su Draškovići koji imaju posjede u Zagorju (Trakošćan, Klenovnik) i Batthany koji imaju posjede Ludbreg, Ozalj i Brod. Od važnijih obitelji tu su još Oršići, Keglevići i Rauch te doseljene obitelji Sermage i Kulmer²⁹.

Razlike su također postojale i u načinu proizvodnje. Dok u Slavoniji alodijalno gospodarstvo dostiže vrhunac tokom 19. st., u sjeverozapadnoj i središnjoj Hrvatskoj vrhunac je dosegnut još sredinom 18. st. Plemićki posjedi ovdje su bili srednji i manji te se nisu mogli proizvoditi viškovi u većoj mjeri.

Alodijalno gospodarstvo funkcionira na iskorištavanju besplatne ili vrlo jeftine radne snage. Budući da plemstvo nije moglo širiti alodijalni posjed do viškova je dolazilo

²⁶ J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 181.

²⁷ Jutro je stara mjera za oranice i iznosi 1100 četvornih hvati, a kosac livade je površina od 1200 četvornih hvati.

²⁸ *Temelji moderne Hrvatske*, 360.

²⁹ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, 59.

povećanjem naturalnih podavanja. Tako da je to glavni razlog zašto plemstvo nije bilo zainteresirano za ukinuće kmetstva, jer bi za niže plemstvo to značilo propast. Takvi posjedi jednostavno ne bi bili profitabilni ako bi se radna snaga morala plaćati. S takvim načinom proizvodnje plemstvo jednostavno nije moglo akumulirati veća financijska sredstva koja su bila potrebna za modernizaciju. Da bi modernizirali proizvodnju, trebali bi, primjerice uložiti: u vlastite majure, gradnju gospodarskih zgrada, nabavu vlastite stoke i tehnike³⁰.

Do Drinopoljskog mira 1829. i dolaska jeftinog ruskog žita još je trajala povoljna konjunktura, no nakon toga dolazi do ozbiljne krize čiji je odjek i već spomenuti spis Janka Draškovića. Za kraj treba spomenuti da su osim plemstva također Crkva i samostani bili veliki zemljoposjednici. Također, neka su imanja bila pod neposrednom kontrolom države. Najčešće je to bilo kratko razdoblje nakon izumiranja neke obitelji. U takve posjede spadaju i zrinsko-frankopanska dobra na Primorsko-goranskom području koja su oduzeta nakon pogubljenja članova obitelji, a također tu spadaju i posjedi koje je svojim reformama samostanima oduzeo Josip II. Tim posjedima je upravljala Ugarska komora³¹.

Seljaštvo je s druge strane bilo pritisnuto tlakom i obvezama prema zemljoposjedniku i državi. Većina davanja je bila naturalna s iznimkom davanja prema državi koja su bila u novcu. I to je bio gotovo jedini dodir seljačkog svijeta s novcem. Kao što su postojale regionalne razlike među plemstvom, tako su postojale razlike i među seljaštvom. Neke su razlike bile uvjetovane osobitostima krajolika. Tako su primjerice oranice na području sjeverozapadne i središnje Hrvatske činile više od polovice površine, ali su zbog konfiguracije terena neravnomjerno raspoređene³². Osim toga, prevladavao je mali zemljišni posjed do pola sesije (do 12 jutara oranice). Tako mala gospodarstva nisu mogla prehraniti niti svoje kućanstvo niti platiti obveze, a također zbog nedostatka novca, ali i novčarskih institucija nisu se mogli ni modernizirati. Zaostalost se najbolje uočava u uporabi drvenog pluga umjesto željeznog kao i u primjerni tropskog sustava u kojem se jedan dio zemlje stalno ostavlja neobrađen. Zbog takvog načina proizvodnje nije bilo moguće stvarati viškove koje bi se onda plasiralo na tržište. Najviše su se proizvodile žitarice (kukuruz, ječam, pšenica, proso, raž i zob) i krumpir. Zanimljivo je da kukuruz kao relativno nova kultura nije bio obuhvaćen

³⁰ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, 112.

³¹ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, 59.

³² *Temelji moderne Hrvatske*, 189.

starijim podavanjima³³. Među najvažnijim problemima poljoprivrede su bili prevelika ovisnost o vremenskim prilikama (suše, kiše, tuča) i slabo korištenje gnojiva. Prirodnog gnojiva nije bilo zbog ekstenzivnog stočarstva, a umjetno je bilo preskupo. Loše stanje se pokušalo ublažiti sadnjom industrijskog bilja: lana, šećerne repe i konoplje te uzgojem dudovog svilca što je država posebno podupirala. Osim navedenih kultura vinogradarstvo je bilo posebno važno. Vinograde su obrađivali seljaci pod obvezama tzv. gornih daća (posebni ugovori prema kojima, znatan dio prihoda ide vlasnicima vinograda)³⁴. Glavna tržišta za vino su bila Italija i Austrija, kao i Vojna krajina gdje je konkuriralo dalmatinsko vino.

Osim ratarstva, stočarstvo je također bilo važna gospodarska grana. Stočarstvo je posebno razvijeno bilo u gorskim krajevima gdje je bilo dva puta više pašnjaka i livada nego oranica, a i te oranice su bile loše kvalitete zbog krške podloge³⁵. Stočarstvo je uglavnom bilo ekstenzivno na općinskim pašnjacima ili u hrastovim šumama. Glavni problem stočarstva je bio gubitak stočnog fonda (zbog zaraza, napada divljih životinja i hladnoće). Zbog već spomenutih zaraza česte su bile zabrane uvoza stoke iz Bosne kao i izvoza u Austriju i Mađarsku. Stočni fond se smanjivao i prodajom stoke na koju su bili priomorani da bi platili obveze zbog I uložili u modernizaciju. Međutim, unatoč svemu, stočarstvo je osiguravalo stanovništvu brdskih područja egzistenciju zbog hrane i sirovina koju su dobivali od stoke, a prema kraju stoljeća i povećavao se stajski uzgoj stoke, posebno goveda, svinja i ovaca.

Na kraju treba spomenuti i govor Juraja Haulika o gospodarstvu iz 1841. koji je izrečen na skupštini Gospodarskog društva jer govori o nekim najvažnijim problemima gospodarstva. Na početku govora Haulik ističe važnost poljoprivrede kao najvažnije grane gospodarstva. Ističe nekoliko najvećih problema. Prema njemu glavni i najveći problem je loše stanje kućanstva i neuredan način života seljaka, a osim toga spominje i slabu uporabu gnojiva i krmnog bilja za stoku (primjerice djeteline). Također spominje i loš odnos prema životinjama i zaostajanje u vinogradarstvu te ističe važnost svilarstva i pčelarstva³⁶. Osim Haulikovih, zanimljiva su razmišljanja Nikole Farkaša koji je bio nadstojnik Erdödyjevih imanja. On na jednoj od skupština društva drži predavanje kojem navodi tri najvažnija problema gospodarstva. Prvi problem su već spomenute male parcele odnosno premala selišta koja su predaleko od dvora i neuredno se obrađuju. Drugi problem je "patrijarhalni život" koji

³³ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, 63.

³⁴ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, 63.

³⁵ *Temelji moderne Hrvatske*, 423.

³⁶ J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 413.

po njemu samo potiče lijenost i svađe. I na, kraju treći problem je duhovna zaostalost seljaka koji je “glup” i “pun predrasuda”. Farkaš za razliku od Haulika navodi i rješenja. Rješenje je nanova podjela zemlje te točno određivanje što se i kada sadi. Ostala rješenja su da se “ukine stališ patrkalski, umnože seoske škole i ukinu rane ženidbe”³⁷. Na kraju možemo primjetiti da su podložnički odnosi, nespремnost na promjene i tržište te ovisnost o vremenskim prilikama bili glavni krivci zaostalosti poljoprivredne proizvodnje.

5. Obrti i manufakture

Nakon poljoprivrede, najraširenija gospodarska djelatnost bio je obrt. Razlikujemo dvije vrste obrtnika: gradski obrtnici kojima je to zanimanje i seoski obrtnici koji djeluju u sklopu svojih kuća ili su specijalizirani za pojedini obrt pa rade i za potrebe sela. Obrt je povezan s poljoprivredom jer je seljak često ujedno i obrtnik. Seljaci su u svojim kućama izrađivali gotovo sve što im je bilo potrebno za život. Glavni razlozi toj kućnoj preradi su iznimno nizak standard i nedostatak novca. Tako su muškarci bili zaduženi za izradu alata koji su potrebni za funkcioniranje kućanstva. To su primjerice: lopate, motike, korita, bačve, škrinje, kreveti, stolci, stolovi. Međutim, sami su izrađivali i neke složenije predmete kao što su: plugovi, kolovrati, vinske preše, tkalački stanovi; pa čak i velike objekte kao što su kuće, hambari ili čamci³⁸. S druge strane žene su najčešće bile zadužene za poslove vezane uz tkanine. Primjerice one su tkale, prele, plele i bojale tkanine za sve ukućane. Sljedeći korak u razvoju obrta na selu je kada se obrtnik specijalizira za neki određeni obrt te za svoj posao prima nagradu bilo to u naturi ili u novcu³⁹. Tako su se primjerice seljaci iz raznih mjesta specijalizirali za određene obrte i u tome su postali poznati daleko izvan svojih matičnih sela. Primjerice Zagorci su bili poznati tkalci, iz sela Jerovec su bili poznati lončari, a Turopoljci su izrađivali lan i platno⁴⁰. Dok su primjerice Gorani bili poznati po svojim drvenim proizvodima (čuture, pladnjevi), a Primorci su nadaleko poznati zidari i kamenoresci.

³⁷ J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 215.

³⁸ Rudolf BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, Zagreb, 1951., 23.

³⁹ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 26.

⁴⁰ *Temelji moderne Hrvatske*, 364.

Naravno treba spomenuti i poznatu lepoglavsku čipku na batiće koji se izrađuje još od 16.st.⁴¹. Osim obrta kojim su se bavili seljaci u selima su također postojali obrti u koji su djelovali u sklopu vlastelinstva, a koji su imali sličnosti sa seljačkim. Naime, i jedni i drugi su bili gotovo u potpunosti za vlastite potrebe. Prema urbarima kmetovima je bilo zabranjeno raditi za vlastelina poslove koji nisu bili određeni u samom urbaru. Međutim vlastelini su ipak iskorištavali jeftinu radnu snagu, no obrte koji su bili specijalizirani ipak dovodili vlastite majstore jer se nisu zadovoljavali jednostavnim seljačkim proizvodima. Najčešće na vlastelinstvima susrećemo kovače, kolare, bačvare, ciglare i mlinare. Dakle, sva zanimanja koja su nužna za uspješno funkcioniranje vlastelinstva.

Za razliku od obrta na selu koji je bio jednostavan i neorganiziran, obrt u gradu je specijaliziran i organiziran u cehove. Dakle obrt u gradu je organiziran po cehovskom modelu koji potječe iz srednjeg vijeka, a preživio je sve do polovice 19. st. Godine 1813. donesen je Opći cehovski red, koji uređuje djelovanje cehova. Za početak valja reći malo više o samim cehovima. Naime to su organizacije istog ili srodnih obrta koja djeluju po svojim specifičnim pravilima. Njihove glavne zadaće su da određuju kvalitetu proizvoda i reguliraju proizvodnju. Osim toga, oni reguliraju tržište tako što određuju cijene proizvoda i reguliraju veličinu proizvodnje. Prema tome vidimo da cehovi ne pripadaju slobodnom tržištu i zakonima ponude i potražnje. Oni su zapravo sušta suprotnost od ideje slobodne ekonomije koje se u 19. stoljeću javljaju u Europi te su kao takvi relikv vremena. Cehovi također imaju iznimno strogu hijerarhiju koja ide od šegrt preko kalfe do majstora. Opći cehovski red propisuje i školovanje za pojedine obrte. Tako primjerice školovanje za stolara, pekara, lončara i užara traje dvije godine, dok za krznara, kožara, zlatara i urodjelca traje čak četiri godine. Za sve ostale obrte školovanje traje tri godine⁴². Jedna od najvećih prednosti cehova je neka osnova socijalnog osiguranja. Naime članovima se pomagalo u slučaju bolesti, a također se brinulo za udovice i djecu članova.

Dakle, cehovi su već početkom stoljeća bili zastarjeli oblik udruživanja i organizacije rada no već spomenuti Opći cehovski red im je omogućio preživljavanje. Možemo primijetiti dvije proturječne tendencije u navedenom razdoblju. Naime broj obrta i vrste obrta se umnožavaju, a s druge strane traje oštra borba s manufakturnim proizvodima⁴³. Ukupan broj

⁴¹ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 28.

⁴² R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 61.

⁴³ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 43.

obrnika i dalje je bio nepovoljniji nego u razvijenijim susjednim državama. Primjerice 1840. omjer obrtnika bio je 1:89, dok je primjerice u Austriji bio 1:15, a u Lombardiji, kao najrazvijenijoj habsburškoj pokrajini, čak 1:9⁴⁴. Dakle u prosjeku je u gradovima bilo oko 200-300 obrtnika. Većina obrtnika je proizvodila za potrebe samog grada jer je selo bilo bez novca. Samo neki obrti rade proizvode koje kupuju seljaci, to su primjerice: čizmari, postolari, opančari, lončari i kotlari. Zanimljivo je za spomenuti da obrtnici koji rade navedene proizvode za seljake prodaju većinom po sajmovima za razliku od ostalih obrtnika koji prodaju u vlastitim radnjama u gradu. S druge strane obrtnici koji rade za gospodu prodaju isključivo u gradu i to nerijetko po narudžbi. Gospodski obrti su primjerice puškari, knjigovesci, zlatari te neki krojači. Osim navedenih, kao treću vrstu možemo spomenuti obrtnike koji prodaju u gradu, ali nisu isključivo za bogate. Primjerice to su: pekari, pivari ili brijači. Ako pogledamo ukupne brojke prema zanimanjima onda vidimo da ima najviše obrtnika- obućara (preko 1300 sredinom 19. st), nakon njih dolaze krojači kojih ima preko 900 te tkalci kojih samo u Zagorju ima preko 400. Od ostalih zanimanja kojih ima u većem broj to su: mesari, pekari, mlinari, lončari, stolari i kožari⁴⁵. Specijalizaciju obrtnika možemo primijetiti na dvama pokazateljima. Prvo je podatak da početkom 19. st. postoji preko 70 obrta (primjerice samo u brodogradnji postoji 13 obrta), a drugi se odnosi na specijalizaciju, tj. na činjenicu da su određeni obrtnici iznimno kvalitetni u svom poslu. Tako su u Samoboru poznati čizmari i klobučari, a u Varaždinu cijenjeni kotlari⁴⁶. Osim toga neki narodi su također bilo specijalizirani za određene obrte. Nijemci su bili nožari ,puškari i stolari, a Talijani zidari i graditelji. Za kraj treba spomenuti razloge zašto se obrti nisu više razvili. Prvi već spomenuti razlog je skućeno tržište i slaba kupovna moć stanovništva zbog nerazvijenosti novčane privrede, a drugi je razlog konkurencija, odnosno jeftina manufakturna roba kojoj jednostavno nisu mogli konkurirati.

Manufaktura je oblik kapitalističkog privređivanja koji predstavlja prijelaz iz obrtničke proizvodnje prema pravoj industrijskoj proizvodnji. Ona ima oblik velikog poduzeća s većim brojem radnika koje organizira poduzetnik sa svojim sredstvima za proizvodnju. Dakle manufakture već pokazuju veći stupanj produktivnosti i podjelu rada. U manufakturi rade radnici koji su povezani složenom kooperacijom i proizvode za tržište, no

⁴⁴ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 43.

⁴⁵ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 46.

⁴⁶ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 49.

još uvijek se koristi ručna tehnika te animalna ili prirodna pogonska snaga (vjetar i voda). Da bi se manufaktura pretvorila u pravu industrijsku tvornicu potrebni su joj jači strojevi i parni pogon⁴⁷. Prve manufakture se javljaju na području Hrvatske u drugoj polovici 18. st. kao dio reformskih nastojanja prosvjećenih vladara Marije Terezije i Josipa II. Međutim kao što je već spomenuto većina tih manufaktura je propala do kraja 18.st. Najveći problemi pri osnivanju manufaktura je nedostatak kapitala, malo tržište i velika konkurencija strane manufakturne robe. Naime, kako ukazuje R. Bićanić, Austrija je favorizirala robu austrijskih i čeških zemalja nauštrb Hrvatske i Ugarske. Malo tržište je također bio velik problem što vidimo po tome da je većina manufaktura proizvodila za izvoz. Nedostatak kapitala je također više nego očit. Vidimo ga u slaboj kupovnoj moći stanovništva, ali što je još važnije u osnivanju manufaktura. Naime većina poduzeća je imala kapital od par tisuća forinti pa do 70.000. Za usporedbu, Društvo Lujzinske ceste je raspolagalo kapitalom od 850.000 forinti⁴⁸. Osim toga, otegotna okolnost je bila nedostatak tehničke izobrazbe, jer je najbliža politehnička škola bila u Grazu⁴⁹.

Zbog svega navedenoga za razvoj manufaktura bio je presudan utjecaj stranaca, što možemo vidjeti na nekoliko primjera. Prvo i najvažnije stranci dolaze sa svojim kapitalom i osnivaju poduzeća, drugo oni unose nove metode i sredstva u proizvodnju (npr. francuski i talijanski način proizvodnje svile) i treće oni dovode strane stručnjake za proizvodnju⁵⁰. Međutim kao što je već spomenuto većina proizvoda je bila namijenjena izvozu. Tako se primjerice izvozilo 5/8 stakla ili čak 9/10 svile⁵¹. Dakle prvi osnivači manufaktura su uglavnom doseljeni stranci, domaće plemstvo (koje doduše osniva manufakture samo na vlastitim posjedima gdje iskorištavaju resurse; npr. staklo ili drvo), zatim je tu sama država koja posjeduje komorska dobra i neke rudnike (Radoboj). Jedini domaći poduzetnici koji posjeduju znatniji kapital su brodograditelji iz primorskih gradova⁵². Prije nego što krenemo na detaljniji prikaz manufaktura, treba reći da su sama poduzeća bila organizirana različito. Primjerice neke manufakture su decentralizirane, odnosno imaju najamne radnike ili samo kupuju sirovine koje seljaci proizvode u svojim kućama (uzgoj dudovog svilca). Međutim

⁴⁷ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 1.

⁴⁸ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 174.

⁴⁹ Miroslava DESPOT, "Tehnička izobrazba i propagandna sredstva", Zagreb, 1974; 147.

⁵⁰ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 175.

⁵¹ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 182.

⁵² J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 246.

većina manufaktura su organske u kojima rade radnici za plaću. Posebna vrsta manufaktura su heterogene u kojima svaki radnik radi svoj dio pa se kasnije spaja u proizvod (brodogradnja). Za kraj postoje i prava industrijska poduzeća, no ona su u navedenom razdoblju ipak rijetka⁵³. Sama forma poduzeća je mogla biti: klasično poduzeće osnovano vlastitim novcem, zatim obiteljska poduzeća te dionička društva čije je osnivanje uređeno čl. XVIII. Sabora iz 1840. Za spomenuti je da je iste godine omogućeno osnivanje manufaktura mimo cehovskih udruženja⁵⁴. R. Bićanić je podjelio manufakture u osam kategorija: šumarstvo, rudarstvo, brodogradnja, građevina, tekstilne, prehrambene, kemijske te staklo i kamenina⁵⁵. U daljnjem tekstu ću se držati navedene podjele.

Rudarstvo nije bilo osobito razvijeno na području Banske Hrvatske unatoč tome što postoji tradicija. Primjerice Frankopani su imali rudnike u Gorskom kotaru još u 16.st. Seljaci su također oduvijek ispirali zlato iz Mure i Drave, međutim ta proizvodnja je bila simbolična. Najznačajniji rudnik bio je rudnik bakra u Rudama kraj Samobora. Navedeni rudnik proizvodio je sirovi bakar, bakreni lim i ploče⁵⁶. Rudnik je često mijenjao vlasnike, a od 1852. proizvodio je željezo. Drugi najveći rudnik bio je rudnik sumpora u Radoboju kod Krapine koji je od 1811. proizvodio 3000 centi nečistog sumpora godišnje. Od manjih rudnika valja spomenuti rudnik sadre kod Samobora i mali rudnik ugljena kod Malog Tabora.

Šumarstvo, odnosno eksploatacija šuma i drvnoprerađivačka industrija bili su jedna od najprofitabilnijih grana. Sve do 19.st. šume su se eksploatirale većinom u Primorju i Gorskom kotaru, a tek od 1824. nakon što je izgrađena Lujzijana počela je eksploatacija šuma u središnjoj Hrvatskoj jer je tek tada bilo lakše transportirati drvo. U Gorskom kotaru su eksploatirali meko drvo (jela, smreka) koja se koristila za gradnju brodova u primorskim brodogradilištima. Hrastove šume u središnjoj Hrvatskoj su korištene većinom za proizvodnju hrastovih dužica koje su prodavane većinom u Francusku za gradnju bačava za vino. Već 1830. se u iskorištavanju šuma došlo do Siska, a 1840. su počeli iskorištavati šume u Moslavini⁵⁷. Pilane su bile najčešće na vodeni pogon, te ih je samo u Gorskom kotaru bilo gotovo oko četrdeset. U Gorskom kotaru, točnije u Prezidu kraj Čabra je 1847. otvorena prva

⁵³ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 184.

⁵⁴ Igor KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije(1750.-1918.)*, Zagreb, 2000., 161.

⁵⁵ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 86.

⁵⁶ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 95.

⁵⁷ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, 114.

parna pilana u Hrvatskoj⁵⁸. Proizvodnju pepeljike (potaše, kalcijevog karbonata) također možemo smatrati jednom vrstom eksploatacija šuma. To je bila profitabilna, ali izrazito neracionalna proizvodnja. Pepeo se dobiva paljenjem drveta, nakon čega se loži u kotlovima te se kristaliziranjem i kalciziranjem dobiva potaša koja se najčešće koristila za proizvodnju stakla i sapuna⁵⁹. Najviše se proizvodila oko Samobora, Varaždina i Repaša kod Molvi⁶⁰. Osim pepeljike na sličan način se paljenjem dobivao i drveni ugljen koji se koristio u metalurgiji za reduciranje željeza. Najčešće su ga proizvodili rudnici i talionice, ali i posebni trgovci drvenim ugljenom.

Osim brodogradnje na moru za spomenuti je da su postojala i riječna brodogradilišta u Jasenovcu i Sisku koja su gradila brodove za prijevoz tereta po Kupi i Savi.

Građevina se također može smatrati dijelom manufakturne proizvodnje. Na većini radova koje je provodila država radna snaga su najčešće bili kmetovi koji su morali raditi na temelju tzv. županijske tlake, a u mjestima gdje nije bilo kmetova morali su se plaćati najamni radnici. Za stručne poslove su najčešće dovođeni stranci. Najviše su se gradile i popravljale ceste, zatim plemićki dvorovi te crkve.

Tekstilne manufakture su u većini država bile prve i najvažnije, no u Hrvatskoj to nije bio slučaj. Za to postoji nekoliko razloga, a najvažniji je taj da su se favorizirale tekstilne manufakture u Austriji i Češkoj. Osim toga zbog prilika u Hrvatskoj nije bilo slobodne i jeftine radne snage, a također se nisu uzgajale ovce u velikom broju (merino ovaca koje daju ponajbolju vunu nije uopće bilo)⁶¹. Većina manufakture tekstila je propala do 1799. Od važnijih tekstilnih manufakture za spomenuti su: platnara i bojadisarnica u Bakru, predionica sukna na Kaptolu te, kao najvažnija, manufakture tekstila u Varaždinu. Navedeno poduzeće osnovao je Nikola Tomasi 1846. te je proizvodilo vunenu i pamučnu robu. To je prvo poduzeće koje je koristilo strojeve za pređenje i tkanje. Poduzeće je zatvoreno nakon samo jedne godine najvjerojatnije zbog slabe prodaje i konkurencije, a nije isključeno da je varaždinski ceh izvršio pritisak⁶². Osim tekstilnih manufakture treba spomenuti da je postojalo i nekoliko većih kožara u Karlovcu i Zagrebu uz potok Medveščak.

⁵⁸ *Temelji moderne Hrvatske*, 424.

⁵⁹ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 121.

⁶⁰ *Temelji moderne Hrvatske*, 366.

⁶¹ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 143.

⁶² Miroslava DESPOT, "O privredi grada Varaždina u prvoj polovini xix.stoljeća", Zagreb, 1963.,117.

Svilarstvo je bilo posebno razvijeno zahvaljujući velikoj potpori države koja je poticala sadnju stabla duda i dijelila svilene bube za uzgoj. Svilarstvo je primjer decentralizirane manufakture gdje seljaci sami uzgajaju bube te ih nose u svilane gdje se čahure otpredaju u svilu. U filatorijima se sirova svila suče i napreda u konac i predivo⁶³. U Hrvatskoj se najviše uzgajalo u Primorju i okolici Križevaca. Do 1826. država je sama prikupljala sirovinu, no od spomenute godine daje pravo otkupa bečkoj tvrtci Hoffmann koja je preuzela kompletan posao i infrastrukturu. Svilane (filande) su se nalazile u Križevcima (tri svilane), Varaždinu i Koprivnici po dvije svilane te u Zagrebu jedna svilana.

Prehrambene manufakture su bile relativno česte, ali male te su proizvodile gotovo isključivo za domaće tržište. Na području Hrvatske su bile dvije šećerane koje su proizvodile šećer iz repe, no bile su kratkoga vijeka. To je šećerana Draškovića u Rečici kod Karlovca te šećerana Erdödyja u Želinu⁶⁴. Vjerojatno najzanimljivija manufaktura je ona za proizvodnju cikorijske (kavinog surogata) u Varaždinu. Osnovao ju je Karlo Gerdes iz Lubecka 1827. te je radila do 1840.⁶⁵. Od manufakture alkoholnih pića valja spomenuti tri veće pivovare u Zagrebu, zatim manufakture likera u Zagrebu i Karlovcu te manufaktura rozolije (likera od ruže) u Varaždinu⁶⁶. Međutim najvažnije prehrambene manufakture su bili mlinovi. Većina seljaka je koristila male vodenice za vlastite potrebe, međutim postojali su i mlinari koji su najčešće uzimali postotak žita od mljevenja. Sami mlinari su bili udruženi u cehove koji su postojali u Samoboru i Gradecu⁶⁷. Međutim najveći su i najznačajniji trgovački mlinovi. Najveći mlinovi su: dva mlina u Bakru, mlin na utoku Mrežnice kod Turnja, mlin na Korani te dva mlina u Ivancu kod Varaždina⁶⁸.

Manufakture kemijskih produkata su relativno česte u Hrvatskoj. Najčešće su manufakture voska i svijeća kojih je bilo u više gradova. Također su bile česte sapunare, a od ostalih valja spomenuti manufakturu gleđe (olovnog oksida) u Varaždinu.

Staklane su također bile česte na području Hrvatske, međutim većina starih staklana je propala do početka 19. st. Od većih staklana treba spomenuti Adamićevu staklanu u Mrzloj

⁶³ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 146.

⁶⁴ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 157.

⁶⁵ M. DESPOT, "O privredi grada Varaždina u prvoj polovini xix.stoljeća", 121.

⁶⁶ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 158.

⁶⁷ Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Elizabeta WAGNER, "Vodenice u Hrvatskoj (18.-20. st.) kao primjer odnosa između ljudi i rijeka", Zagreb, 2007, 91.

⁶⁸ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, 158.

Vodici koja je radila do 1828.⁶⁹. Najveća staklana je bila ona Vilhemine Kulmer u Osredek kod Samobora koja je izvozila većinu proizvoda u okolne zemlje⁷⁰.

Manufakture kamenine su također bile česte te su izvozile dio svojih proizvoda. Dvije najveće su bile u Krapini i Novoj Vesi (osnovana 1828.). Zanimljivo je da je manufaktura kamenine u Krapini jedna od rijetkih iz 18.st.,a radila je sve do 1886.⁷¹. Od ostalih važnijih manufaktura spomenut ćemo ciglane kojih je bilo puno, ali su proizvodile gotovo isključivo za domaće potrebe te tvornice duhana. Manufaktura cigareta je postojala na imanju baruna Raucha u Lužnici, a u Varaždinu su postojale dvije manufakture burmuta (šnofanca)⁷². Za kraj navedimo da je bilo je nekoliko tiskara na području Banske Hrvatske (između ostalog i Gajeva tiskara) te dvije tvornice igračih karata u Zagrebu.

6. Trgovina

Hrvatska je zbog svog geografsko-prometnog položaja imala preduvjete za razvoj trgovine, posebice tranzitne trgovine. Naime Hrvatska je bila na sjecištu riječnih i prometnih pravaca iz alpskih krajeva, Podunavlja i Balkana do Jadranskog mora⁷³. Zato je najznačajnija bila posrednička trgovina, posebice žitna trgovina. Povoljna žitna konjunktura je trajala do 1829. kada je otvoren put ruskom žitu koje je bilo kvalitetnije i jeftinije od domaćega. Zbog konkurencije su Mađari prodavali svoje također jeftinije žito te je Draškovićev spis svojevrsan odgovor na taj mađarski pritisak. Hrvatsko plemstvo je odgovorilo na pritisak tako što su se prebacili na eksploataciju šuma, i posebno hrastovih dužica. Inače je zanimljivo da za razliku od primjerice Engleske, u Hrvatskoj su plemstvo i trgovačko građanstvo relativno skladno funkcionirali. Andrija Ludovik Adamić je prvi doveo francuske trgovce u Hrvatsku. Hrastove dužice su bile potrebne francuskoj vinskoj industriji jer se većina sirovina na zapadu iscrpila. Najprije su tijekom dvadesetih i tridesetih godina 19. stoljeća iskorištavane šume u Pokuplju, Moslavini i Posavini. Tek sredinom stoljeća su iskorištavane i šume u Podravini koje su većinom iskorištavane za potrebe njemačke vinske industrije⁷⁴. Drvo se

⁶⁹ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, 65.

⁷⁰ *Temelji moderne Hrvatske*, 361.

⁷¹ *Temelji moderne Hrvatske*, 205.

⁷² M. DESPOT, "O privredi grada Varaždina u prvoj polovini xix.stoljeća", 122.

⁷³ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, 69.

⁷⁴ *Temelji moderne Hrvatske*, 202.

najviše izvezilo preko novih cesta prema moru. Preko Lujzijane je izvezeno 50.000 centi dužica, a preko Jozefine (koja je između ostaloga zbog trgovine drvom modernizirana) do Senja još više jer je Senj bio glavna luka za drvo⁷⁵. Koliko je posao s dužicama bio velik i unosan govori nam podatak da su samo sa Moslavačkih vlastelinstava Erdödyja sisački trgovac Simo Kotur i Ambroz Vranjican izvezli 700.000-800.000 dužica. Oni su ujedno imali i najveću korist jer je vlasnicima šuma išlo otprilike 10% vrijednosti⁷⁶.

Međutim, nije se trgovalo samo žitom i drvom, kako ukazuje članak iz Narodnih novina objavljen 1841. Prema navedenom članku nije čudno da prva četiri mjesta zauzimaju žitaric: pšenica, mješavina pšenice i raži, kukuruz i proso. Zatim slijedi duhan i konoplja te već spominjana pepeljika. Nakon toga slijedi vuna iz Ugarske i vosak, a tek na kraju je meso točnije svinjska mast i slanina⁷⁷. Većina navedenoga prevozi se Savom do Siska te se pretovaruje na manje lađe i prevozi Kupom do Karlovca. Nakon toga se ponovno prekrcava i cestovnim putem prevozi do mora. S druge strane uvoz je bio mnogo slabiji od izvoza zbog niske platne moći stanovništva. Uvozili su većinom tekstil, luksuznu i kolonijalnu robu. Dakle, roba za potrebe plemstva, svećenstva i bogatijega građanstva.

Najvažniji trgovački gradovi bili su već spomenuti Karlovac i Sisak jer su bili na najpovoljnijem položaju. Karlovac je bio vjerojatno najznačajniji trgovački grad sa brojnim trgovačkim građanstvom. Zanimljivo za Karlovac je da su ondje lađari bili ujedno trgovci, a također je zanimljivo da se broj lađara u nekoliko desetljeća znatno smanjio. Naime u nekoliko desetljeća je smanjen s 121 na 24, što nam govori o okrupnjivanju i koncentriranju kapitala u rukama manjeg broja trgovaca⁷⁸. Karlovčani su najviše trgovali žitaricama, duhanom i proizvodima od drva. Sve je to putovalo prema morskim lukama, dok je u suprotnom smjeru išla jedino sol i drvo za potrebe gradnje. Sisak je pokazivao gotovo iste karakteristike kao Karlovac, samo u manjoj mjeri. I tamo je trgovina žitom i u manjoj mjeri duhanom (iz Požege) bila najznačajnija. Također je lađarenje bilo iznimno razvijeno te su lađari imali vlastiti ceh. Poznato je da je 1828. u Sisku sagrađeno sedam velikih žitnih lađa koje su bile namijenjene plovidbi do slovenskih krajeva kako bi se izbjegao dvostruki pretovar⁷⁹.

⁷⁵ *Temelji moderne Hrvatske*, 202.

⁷⁶ *Temelji moderne Hrvatske*, 366.

⁷⁷ J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 232.

⁷⁸ Igor KARAMAN, *Privredni život banske Hrvatske*, Zagreb, 1989., 233.

⁷⁹ Igor KARAMAN, "Sisak kao trgovinsko-prometno središte u xviii.-xix.stoljeću", Zagreb, 1994., 183.

Od ostalih gradova važniju ulogu u trgovini su još imali Varaždin i Zagreb. U Zagrebu je, za razliku od Karlovca i Siska, trgovačko građanstvo bilo većinom njemačkog porijekla, ali ima i trgovaca grčkog porijekla (Demeter, Gavella). Preko Zagreba i Varaždina su vodile ceste prema Austriji, a jedan od glavnih proizvoda bio je vino. Međutim trgovina u Zagrebu je ipak imala većinom lokalni karakter. Tako su primjerice na sajmove dolazili trgovci stokom iz Turopolja i Posavine. Središte trgovine u Zagrebu je bila Harmica, međutim trgovine su se nalazile i u Radićevoj ulici (pravoslavni trgovci) i Ilici. Najskuplji proizvodi su se prodavali na Markovom trgu, Kamenitoj i Dugoj ulici⁸⁰. Dakle u Zagrebu su prevladavali dućanski trgovci i u manjoj mjeri veletrgovci koji su najčešće uvozili luksuznu robu za potrebe viših slojeva građanstva. Također zagrebački trgovci nisu imali tako široke vidike i razgranate poslovne veze kao primjerice karlovački trgovci. U Zagrebu su kao u većini gradova trgovci zamijenili obrtnike kao predstavnike građanstva. Tako su zagrebački trgovci 1833. osnovali Zagrebački trgovački zbor koji ih je zastupao u gradskoj općini i u odnosima s političkim tijelima⁸¹. Na čelu mu je bio poznati trgovac Anastas Popović, a mnogi članovi su kasnije ujedno bili članovi i Narodne stranke.

Osim već spomenutih veletrgovaca i dućanskih trgovaca, najčešći su trgovci na sajmovima koji su se održavali na temelju vladarskih povelja. Većina tih sajmova je imala lokalno značenje, a takse i cijene su bile regulirane odredbama Ugarskog namjesničkog vijeća. Osim sajmova, razvijeno je bilo pokušarenje (kućarenje) gdje su trgovci prodavali svoje proizvode od kuće do kuće. Takvi trgovci su najčešće dolazili iz siromašnih krajeva poput Zagorja i Gorskog kotara⁸².

Značajna pojava za ovo razdoblje je stvaranje domaćeg trgovačkog građanstva. Još u 18.st. je bilo uspješnih veletrgovaca kao što je Stejepan Tkalec, međutim sada se javlja mnogo takvih trgovaca koji su se odlično snalazili u spekulantskoj trgovini. Tu je prije svega Andrija Ludovik Adamić, poznati riječki trgovac. On je najviše trgovao žitom i solju, a kasnije se prebacio i na već spomenutu trgovinu hrastovim dužicama. Osim toga kao većina veletrgovaca ulagao je svoj novac i u manufakture. Tako je primjerice posjedovao staklanu u Gorskom kotaru. Međutim jedno od njegovih najvećih postignuća je sudjelovanje u izgradnji Lujzijane i osnivanje prvog osiguravajućeg društva. Drugi primjer veletrgovaca je obitelj

⁸⁰ I. KARAMAN, *Privredni život banske Hrvatske*, 256.

⁸¹ J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 219.

⁸² *Temelji moderne Hrvatske*, 203.

Vranjican porijeklom s Hvara, izbjegli su za vrijeme Napoleonove vladavine Dalmacijom. Oni su funkcionirali kao obiteljska tvrtka i iskorištavali su prometni trokut Karlovac-Rijeka-Senj tako što su imali članove obitelji u navedenim gradovima. Ambroz i Matija su bili u Rijeci, Ivan i Antun u Senju, a Ambroz ml. u Karlovcu⁸³. Baš taj mlađi Ambroz je jedna od najznačajnijih osoba za gospodarsku povijest. Naime on je između ostaloga bio prisjednik Mjeničnog suda u Karlovcu (osnovanoga 1841.), zatim pokretač brojnih projekata te na kraju 1848. banski povjerenik za financije i porez, trgovinu i obrt⁸⁴.

Na kraju, moramo spomenuti da su u prvoj polovici 19.st. osnovane prve financijske institucije u Hrvatskoj. U doba povoljne konjunktura agrarnih proizvoda, a prema zajedničkim interesima karlovačkih i riječkih trgovaca uz posebnu inicijativu samog Adamića osniva se 1803. "Karlovačko-riječko osiguravajuće društvo". Glavna zadaća društva je bila osiguranje robe na cestama, rijekama, ali i na moru. Zbog toga što je Adamić 1806. osnovao zasebni osiguravajući konzorcij, društvo je reorganizirano. U njemu su riječni trgovci imali glavnu riječ jer su imali preko 50% dionica⁸⁵. Nakon reinkorporacije prekosavske Hrvatske 1823., obnavlja se i društvo pod imenom "Assicuratori Ungarici in Fiume". Direktori su bili Pavle Scarpa i Ivan Krst, a među tridesetak dioničara je bio i Ambroz Vranjican⁸⁶. Međutim prva prava financijska institucija je Prva hrvatska štedionica (Praštediona) osnovana 1846. Predsjednik je bio već spomenuti Anastas Popović, a važnost štedionice je bila samo lokalna. Na štednji se moglo držati najviše 2000 forinti, a kamate su bile od 4,5%. Osim štednje, štedionica je pružala usluge zajmova na nepokretna dobra do pet godina. Zajmove su mogli uzimati plemstvo, građanstvo i općine što je ipak bio napredak ako znamo da se do tada novac mogao posuditi samo od Crkve ili kod zelenaša uz lihvarske kamate⁸⁷.

7. Promet

Za uspješnu trgovinu bile su neophodne kvalitetne prometnice i dobra prometna povezanost. Hrvatska je početkom stoljeća imala nekvalitetne ceste u lošem stanju. Glavni razlog tome je bio što su za modernizaciju, izgradnju i održavanje bile zadužene same

⁸³ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, 71.

⁸⁴ I. KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)*, 161.

⁸⁵ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, 71.

⁸⁶ I. KARAMAN, *Privredni život banske Hrvatske*, 240.

⁸⁷ J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 246.

županije. Naime, županije su koristile kao radnu snagu vlastelinske podložnike koji nisu bili niti stručni niti zainteresirani za takav dodatan posao⁸⁸. Zbog toga se cestama sporo vozilo te su povećavale troškove prijevoza što je za sobom povlačilo i veću cijenu robe. Zato su se u prvoj polovici stoljeća trgovci oslanjali na plovidbu rijekama, međutim niti Drava niti Sava, a ni Kupa nisu bile plovne u svojem cijelom toku. Već je spomenuto da je Hrvatska imala izvrstan geografski položaj, međutim teritorijalna rascjepkanost je ometala jači razvoj prometne infrastrukture.

Najvažniji prometni pravci bili su savsko-kupski riječni pravac gdje su najvažniji gradovi Sisak i Karlovac te prometni pravci prema lukama na moru (Karlovac-Rijeka i Karlovac-Senj)⁸⁹. Osim navedenih gradova, važan prometni položaj imao je Zagreb preko kojeg je vodio put do Kranjske, i Varaždin koji se nalazio na Dravi⁹⁰. Dakle, možemo uočiti da je Karlovac imao najpovoljniji položaj koji je on i dobro iskoristio. U daljnjem tekstu ćemo iznijeti ukratko stanje cestovnog i riječnog prometa te spomenuti najvažnije projekte željezničkih pruga.

Najvažnije i najmodernije prometnice su bile one koje su vodile prema lukama, Senju i Rijeci. Još u prvoj polovici 18. st. sagrađena je Karolina, koja je vodila do Bakra i Rijeke. Sedamdesetih godina sagrađena je pak Jozefina koja je kao i Karolina počinjala u Karlovcu, no završavala je u Senju. To je u svoje vrijeme bila moderna prometnica, no imala je prevelike uspone. Najvažnija cesta sagrađena u prvoj polovici stoljeća je dakako Lujzijana, koja je zamijenila zastarjelu Karolinu do Rijeke. Njezina gradnja počela je 1804. Za gradnju je bio zadužen barun Filip Vukasović, a sami radnici bili su lokalno stanovništvo. Cesta je koštala preko dva milijuna forinti, od čega je polovica bila na kredit za koji su bile iznimno visoke kamate⁹¹. Sagrađena je do 1811., a nazvana je prema Napoleonovoj ženi Mariji Lujzi. Bila je jedna od najmodernijih cesta na svijetu; obzidana ogradom, s postavljenim miljokazima i kanalima za gorske bujice, a čak je imala i burobrane na dionicama gdje je trebalo zaštitu od bure⁹². Glavni problem Lujzijane je bila visoka cestarina zbog visoke cijene izgradnje, ali i zbog toga što je ona bila privatna investicija, a ne državna cesta tako da su se od početka javljali prijedlozi da država preuzme cestu. Prema elaboratu F. Rachmüllera

⁸⁸ *Temelji moderne Hrvatske*, 207.

⁸⁹ *Temelji moderne Hrvatske*, 367.

⁹⁰ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, 69.

⁹¹ J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 119.

⁹² J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 119.

između 1826. i 1829. prevezeno je Lujzijanom preko dva milijuna centera robe, najviše žitarica i duhana, a u manjoj mjeri drva⁹³. Za prijevoz su bile zadužene tvrtke, ali i okolno stanovništvo (tzv. kirijašenje). Dakle, Lujzijana je bila prvenstveno cesta za žito, dok je s druge strane Jozefina bila glavna cesta za izvoz drva. Već je spomenuto da je ona imala mane koje su uklonjene tijekom rekonstrukcije (1830.-1845.). Sama rekonstrukcija je povjerena inženjeru Josipu Kajetanu Knežiću, a ta nova Jozefina je bila položenija i modernija. Takva modernizirana Jozefina je konkurirala Rijeci, posebno u izvozu drva. Glavna prednost je bila niža cestarina jer je bila državna cesta, ali Senj je ipak imao ograničenu luku koja se nije mogla mjeriti s investicijama i proširenjima riječke luke.

Riječni promet je bio razvijen tokom prve polovice stoljeća. Roba se prevozila rijekama lađama različite veličine i nosivosti. Ambroz Vranjican 1837. osniva “Društvo zamanica na rijeci Kupi”, kojem je glavna zadaća bila osiguranje vuče brodova po Kupi, a uz to su vodili i statistiku prometa. Jedini pomak ka modernizaciji riječnog prometa je Vranjicanijevo osnivanje “Savsko-kupskog parobrodarskog društva”. To je bilo jedno od prvih dioničkih društava na tlu Hrvatske, a za potrebe društva su 1844. kupili jedan parobrod po imenu *Florisdorf* koji je preimenovan u *Sloga*. Brod je dva puta mjesečno vozio rutu od Siska do Zemuna. Nakon samo godinu dana plovidbe brod je udario u podvodni panj kod Rače te je potonuo⁹⁴.

Prvi projekti pruga u Hrvatskoj su osmišljeni ubrzo nakon izgradnje prve pruge u Engleskoj. Prvi elaborat za izgradnju pruge izrađuje Josip Kajetan Knežić na zahtjev vojnih vlasti⁹⁵. Ta prva željeznica je trebala biti tzv. viseća željeznica, koja je trebala ići od Siska do Karlovca kako bi se izbjegao niski tok Kupe na tome djelu. Međutim glavna mana toga prvog projekta je što je trebala ići lijevom stranom Kupe za što je trebala pristanak ugarskih vlasti te je tako propao projekt⁹⁶. Drugi Knežićev projekt iz 1838. išao je cijelom trasom kroz Krajinu tako da nisu mogli nastati slični problemi kao kod prvoga projekta. Prema carskom aktu iz 1841. najveću važnost za Austriju ima željeznica od Beča do Trsta⁹⁷. Već u tome projektu je predviđeno da se izgradi jedna spojna pruga preko Zagreba do Siska s čime se nisu slagali niti Mađari niti domaći trgovci jer bi roba odlazila prema Trstu umjesto prema Rijeci. U zadnjem

⁹³ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, 66.

⁹⁴ J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 241.

⁹⁵ J. ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod-Ilirski pokret*, 118.

⁹⁶ *Povijest Hrvata*, 402.

⁹⁷ *Temelji moderne Hrvatske*, 208.

desetljeću prije revolucije postojali su sukobi oko izgradnje pruga, gdje se sukobljavaju interesi Beča, Budimpešte te domaćih trgovaca i aristokracije. Nakon 1840. grupa riječkih trgovaca traži odobrenje za projektiranje željeznice od Siska do Rijeke kroz Pokuplje⁹⁸. To je bio svojevrsni odgovor na Knežićev projekt do Senja. U nacrtu ugovora o osnivanju društva stajala je odredba o zabrani spajanja s Tršćanskom željeznicom⁹⁹. Hrvatski sabor zahtijevao je da se izbriše navedeni uvjet o zabrani spajanja. Mađari su na kraju u toj borbi odustali od navedene željeznice te su se vratili prvotnoj ideji da sve pruge polaze iz Pešte kao središta. Prema čl. XXX Ugarskog sabora iz 1848. pruga od Pešte do Rijeke je određena kao najlakši i najbrži put do Jadrana¹⁰⁰. To je bio sudbonosan trenutak za razvitak željeznica u Hrvatskoj jer možemo reći da su tada propali svi domaći projekti pruga, a izgradnja pruga će nadalje ovisiti isključivo o interesima Budimpešte i u manjoj mjeri Beča.

8. Zaključak

Na kraju rada možemo izvesti nekoliko zaključaka vezanih za gospodarske prilike u prvoj polovici 19. st. Prva stvar koja nam upada u oči je da nositelji političke vlasti, odnosno plemstvo nije imalo velik utjecaj na razvoj gospodarstva unatoč tome što je najmanje ovisila o vanjskim čimbenicima. Primjerice Dalmacija ili Vojna krajina nisu imale tolike mogućnosti da bi samostalno kreirale gospodarsku politiku. Međutim ako usporedimo gospodarstvo Slavonije i sjeverozapadne i središnje Hrvatske, vidimo da je Slavonija imala mnogo uspješniju i moderniju poljoprivredu, a također je važno spomenuti da nije bila toliko opterećena višestoljetnim tradicijama koje su opterećivale razvoj u sjeverozapadnoj i središnjoj Hrvatskoj. Možemo reći da je taj dio Hrvatske imao donekle slične gospodarske prilike kao Slavonija, ali i puno povoljnije od Vojne krajine i Dalmacije.

Važno je također naglasiti da su najvažnije gospodarske pothvate, bilo trgovačke ili manufakturne, pokretali pripadnici građanstva, a rjeđe pripadnici plemstva. Stoga je uloga Janka Draškovića posebno značajna i detaljnije obrađena. Pripadnici trgovačkog građanstva ipak su prednjačili u gospodarskim inicijativama. Od trgovine drvetom i žitom do gradnje Lujzijane.

⁹⁸ *Povijest Hrvata*, 405.

⁹⁹ *Povijest Hrvata*, 408.

¹⁰⁰ *Povijest Hrvata*, 408.

Treće obilježje koje se može naglasiti je da su mnoge poslovne pothvate inicirali stranaci. To pogotovo vrijedi za manufakture, jer su primjerice najsvremenije manufakture osnovali njemački trgovci u Varaždinu.

Na posljatku možemo iznijeti glavne probleme koji su sprječavali jači razvoj gospodarstva. Prvi problem koji se jasno iskazuje u prvoj polovici 19. stoljeća je nedostatak novca. To je zasigurno bio najveći problem. Zbog njega se nije mogla modernizirati poljoprivreda, a nisu mogle poslovati ni manufakture jer jednostavno nisu imale tržište za plasiranje svojih proizvoda. Drugi veliki problem je feudalni sustav zbog kojega je poljoprivreda bila zastarjela i nekonkurentna, a nije bilo ni potrebnog viška radne snage koja bi radila u industriji. Također su i cehovi sa svojim pravilima sprječavali jači razvoj manufakture.

Na posljatku, treći veliki problem je bila teritorijalna rascjepkanost. Naime, Vojna krajina i Dalmacija su bile pod izravnom austrijskom upravom, a Slavonija je bila podložna Mađarskom utjecaju. Tako da su veliki projekti koji nisu bili ograničeni na teritorij sjeverozapadne i središnje Hrvatske propadali zbog nemogućnosti suradnje. To se najbolje vidi na primjeru izgradnje pruga, ali i na primjeru luka Rijeke i Senja. Također ta rascjepkanost je značila da su proizvodi iz Banske Hrvatske ograničeni na navedeni teritorij ili eventualno za izvoz.

Gospodarske prilike u prvoj polovi 19. st. važne su za istraživanje jer je upravo to vrijeme u Hrvatskoj kada se događa postupan prijelaz iz tradicionalnog gospodarstva u moderno kapitalističko gospodarstvo. U navedenom razdoblju koje je obrađeno u ovome radu pojavljuju se prve moderne manufakture, zatim se javlja prvi parni stroj, a zaplovio je i prvi parobrod. Doduše nije izgrađena niti jedna pruga, međutim projekti nam dokazuju da je bilo želje i znanja da se krene u izgradnju. Za kraj rada je izabrana 1848. jer je ona stvarno značila golem preokret u razvoju gospodarstva uvjetovan promjenom političkog i društvenog sustava. Zbog navedenih razloga smatram navedeno razdoblje vrijednim daljnjih istraživanja.

9. Bibliografija

Izvori

a) Objavljeni izvori

1. DRAŠKOVIĆ, Janko, *Disertatia iliti Razgovor*, Karlovac, Ogranak Matice hrvatske Karlovac, 1991.

b) Znanstveni članci u časopisima

1. ARČABIĆ, Goran, “Formiranje i rad Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u vrijeme preporoda (1841.-1848.)”, *Povijesni prilozi*, vol. 25, 2003; 309-328.

2. DESPOT, Miroslava, “ O privredi grada Varaždina u prvoj polovini XIX stoljeća (Prilog privrednoj historiji Hrvatske u XIX st.)”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 5, 1963; 107-123.

3. DESPOT, Miroslava, “Tehnička izobrazba i propagandna sredstva- Neki od preduvjeta nastajanja industrijske revolucije i u Hrvatskoj”, *Acta historico-oeconomica: časopis za ekonomsku povijest*, vol.1, 1974; 147-154.

4. KARAMAN, Igor, “Sisak kao trgovinsko-prometno središte u XVII-XIX. stoljeću”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 27, 1994; 175-190.

5. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira & WAGNER, Elizabeta, “Vodenice u Hrvatskoj(18.-20. stoljeće) kao primjer odnosa između ljudi i rijeka/potoka”, *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, No. 1, 2007; 83- 120.

Literatura

1. BIČANIĆ, Rudolf, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, JAZU, 1951.

2. HORVAT, Josip, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina 2*, Zagreb, Globus, 1980.

3. KARAMAN, Igor, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)*, Zagreb, Naklada Ljevak, 2000.

4. KARAMAN, Igor, *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850.*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1989.

5. ŠIDAK, Jaroslav, *Hrvatski narodni preporod- ilirski pokret*, Zagreb, Školska knjiga, 1990.
6. ŠVOGER, Vlasta & TURKALJ, Jasna (ur.), *Temelji moderne Hrvatske - Hrvatske Zemlje u "dugom" 19. stoljeću*, Zagreb, Matica hrvatska, 2016.
7. VALENTIĆ, Mirko & ČORALIĆ, Lovorka (ur.), *Povijest Hrvata- druga knjiga- od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, Zagreb, Školska knjiga, 2005.